

KRYSTIAN K. JABŁOŃSKI

Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Polska
Okręgowa Izba Radców Prawnych w Poznaniu, Polska
Polish Academy of Sciences, Institute of Legal Sciences, Poland
Regional Chamber of Legal Advisers in Poznań, Poland
e-mail: k.jablonski@dydaktyka.inp.pan.pl
<https://orcid.org/0009-0006-1935-1080>

Lex iniusta non est lex:
proces prawników w Norymberdze
(*United States v. Josef Altstötter et al.*)
z perspektywy historycznoprawnej

Lex iniusta non est lex:

The Nuremberg Justice Case (*United States v. Josef Altstötter et al.*)
from a historical-legal perspective

This article examines the Nuremberg Justice Case (*United States v. Josef Altstötter et al.*, 1947) as a landmark judgment concerning the criminal responsibility of judges, prosecutors, and officials of the Reich Ministry of Justice for crimes committed through judicial and administrative procedures. Its central aim is to reconstruct the legal standard developed by the U.S. Military Tribunal under Control Council Law No. 10 and to explain why this standard was later weakened in the jurisprudence of the Federal Republic of Germany. The analysis combines historical-legal, dogmatic, and philosophical methods. First, it presents the dismantling of the rule of law in the Third Reich and the transformation of courts into instruments of racial and political persecution. Second, it examines the Katzenberger case as a paradigmatic example of judicial murder, based on the manipulative combination of racial legislation, wartime decrees, and degraded evidentiary standards. Third, it analyses the post-war doctrine of *Rechtsbeugung*, Richterprivileg, and the problem of subjective awareness of illegality as mechanisms that limited the prosecution of Nazi judges. The article argues that the Justice Case operationalised the maxim *lex iniusta non est lex* by imposing on legal professionals a duty to refuse participation in manifest injustice. It concludes by proposing a typology of state crimes of adjudication and a threshold test for identifying when adjudication becomes an instrument of crimes against humanity.

Keywords: justice case, judicial murder, Radbruch formula, crimes against humanity, judicial responsibility, rule of law, transitional justice

Wstęp

W powojennej Norymberdze sądzono nie tylko głównych sprawców, lecz także elity reżimu. Przykładem był proces prawników (*United States v. Altstötter*, 1947) przeciwko sędziom i prokuratorom. Oskarżono ich o współudział w zbrodniach przez instrumentalizację prawa i „sądowe morderstwa”. Telford Taylor podkreślał, że toga nie chroni bardziej niż mundur, a Trybunał wskazał na nadrzędność obowiązków międzynarodowych nad posłuszeństwem państwu. Wyrok potwierdził, że formalna legalność nie zwalnia z odpowiedzialności, wcielając w życie formułę Radbrucha: *lex iniusta non est lex*¹.

„Altstötterowski” standard nie przełożył się jednak na trwałą praktykę rozliczeń w Niemczech. Paradoks polegał na tym, że rygorystyczna koncepcja sprawstwa „w todze” została w RFN szybko zneutralizowana dogmatycznie i instytucjonalnie. Praca wyjaśnia zatem przyczyny, dla których zachodnioniemiecki wymiar sprawiedliwości – mimo precedensu Norymberskich Trybunałów Wojskowych (Nuremberg Military Tribunals, NMT) – okazał się niezdolny do pociągnięcia do odpowiedzialności własnych sędziów. W tym ujęciu formuła Radbrucha to nie tyle sentencja o „ustawowym bezprawiu”, ile sporny instrument rozstrzygania konfliktu między legalizmem a elementarną sprawiedliwością.

W tym sensie – co odnotowywano już w perspektywie alianckiej – przełom dogmatyczny Norymbergi nie przełożył się na proporcjonalny efekt rozliczeniowy. Stąd główne pytanie brzmi: nie tylko „za co skazano” w 1947 r., lecz przede wszystkim dlaczego standard norymberski nie stał się standardem RFN oraz jakie dogmatyczne i instytucjonalne „bezpieczniki” pozwoliły prawu wygasić własny impuls rozliczeniowy.

Ważnym zagadnieniem jest to, jak normy zgodne co do formy mogą stać się narzędziem zbrodni po zerwaniu związku ze sprawiedliwością. Kluczowe jest zderzenie legalizmu z prawem naturalnym: istnieje granica, po której obowiązująca norma traci charakter prawa, gdy rażąco narusza podstawowe zasady moralne. W tym ujęciu analizuję odpowiedzialność prawnika jako współtwórcy porządku oraz kategorię „sądowego morderstwa”, centralną w akcie oskarżenia w sprawie Altstöttera.

¹ Carsten Stahn, *Justice as Message: Expressivist Foundations of International Criminal Justice* (Oxford University Press, 2020), 156–163.

Istotny jest także zakres i podstawy odpowiedzialności przedstawicieli zawodów prawniczych za użycie prawa jako instrumentu zbrodni państwowych. Teza głosi, że wyrok w sprawie Altstöttera urzeczywistnia zasadę *lex iniusta non est lex* i wyznacza współczesny standard odpowiedzialności zawodowej: rola prawnika nie kończy się na posłuszeństwie ustawie, lecz wymaga wierności sprawiedliwości, nawet kosztem sprzeciwu wobec norm rażąco niesprawiedliwych.

Weryfikacja tezy opiera się na czterech metodach: historycznoprawnej (rekonstrukcja demontażu rządów prawa i roli prawników w III Rzeszy)², dogmatycznej (podstawy normatywne i konstrukcja odpowiedzialności w *U.S. v. Altstötter*: kwalifikacja zbrodni przeciwko ludzkości, sprawstwo i współsprawstwo, przesłanki winy, granice immunitetu sędziowskiego)³, studium przypadku (mikroanaliza sprawy Leo Katzenbergera jako model „sądowego morderstwa” i praktyki Sondergericht Rothaug)⁴ oraz filozoficznej (konflikt legalizmu z *ius naturale*, formuła Radbrucha)⁵. Całość uzupełnia perspektywa komparatystyczna, jednak z wyraźnym rozróżnieniem porządków. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPCz) oraz sądów niemieckich przywołują wyłącznie incydentalnie i pomocniczo – jako współczesny punkt odniesienia dla problemu przewidywalności bezprawia i granic legalizmu – bez sugestii prostego „dziedziczenia” Norymbergi przez późniejsze linie orzecznicze⁶.

W pracy analizuję odpowiedzialność prawną prawników III Rzeszy (1933–1945) i proces prawników, wskazując, jak odrzucenie obrony z „wykonywania rozkazów” ukształtowało współczesne standardy rozliczalności i ochrony praw człowieka, pozostając punktem odniesienia dla obecnych kryzysów praworządności. Przyjmuję podwójną perspektywę, zestawiając norymberski standard obiektywizujący odpowiedzialność ze standardem praktyki RFN, który subiektywizuje winę i chroni funkcjonariuszy wymiaru sprawiedliwości. Trzonem pracy jest analiza napięcia między modelem odpowiedzialności z 1947 r. a utrwalonym później niemieckim modelem ekskulpacyjnym. Pozwala to uniknąć „mitologizacji” Norymbergi i uchwycić mechanizmy, dzięki którym prawo – mimo deklarowanej praworządności – potrafi wytworzyć dogmatyczne „bezpieczniki” chroniące sprawców.

² Damian Szczepaniak, „Między historią a prawoznawstwem. Refleksje teoretyczne o historii prawa”, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 71, z. 2 (2019), <https://doi.org/10.14746/cph.2019.2.15>.

³ Andrzej Bałaban, „Metody badawcze w naukach prawnych – bieżące refleksje”, *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 4 (80) (2024): 125, <https://doi.org/10.15804/ppk.2024.04.09>.

⁴ Joanna Siekiera, „Metodologia w prawie międzynarodowym publicznym”, *Folia Iuridica Wratislaviensis* 3, nr 2 (2014): 151–152.

⁵ Tadeusz Guz, „O metodzie filozofii prawa”, *Roczniki Nauk Prawnych* 15, nr 2 (2005): 309–310.

⁶ Jerzy Supernat, „Z zagadnień komparatystyki prawniczej”, *Przegląd Prawa i Administracji* 114 (2018): 220–234, <https://doi.org/10.19195/0137-1134.114.14>.

1. Demontaż rządów prawa w III Rzeszy: proces upolitycznienia wymiaru sprawiedliwości

1.1. Czystki kadrowe z 1933 r. – początek rozpadu niezależności sądownictwa

W pierwszych miesiącach 1933 r. reżim nazistowski rozpoczął działania⁷ mające na celu szybkie podporządkowanie niezależnego wymiaru sprawiedliwości, który mógł stanowić przeszkodę dla wprowadzania arbitralnych rządów, unieważniając dekrety, chroniąc prawa obywatelskie i ograniczając terror⁸.

Przed rozprawą z wrogami politycznymi uderzył prewencyjnie w ich potencjalnych obrońców: sędziów, prokuratorów i adwokatów⁹. 7 kwietnia 1933 r. uchwalone zostały dwie ustawy będące głównymi narzędziami czystki w sądownictwie. Pierwsza – Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums (ustawa o przywróceniu zawodowej służby cywilnej) – wprowadziła „paragraf aryjski”, usuwając urzędników „niearyjskich” oraz politycznie nielojalnych¹⁰. Druga – Gesetz über die Zulassung zur Rechtsanwaltschaft (ustawa o dopuszczeniu do wykonywania zawodu adwokata) – wykluczyła adwokatów „niearyjskich” (z wyjątkami m.in. dla frontowców czy osób przyjętych przed 1 sierpnia 1914 r.)¹¹.

Czystka miała dwa zasadnicze cele: usunąć z aparatu wymiaru sprawiedliwości potencjalną opozycję oraz otworzyć etaty dla prawników¹² lojalnych wobec NSDAP, co było pierwszym krokiem w demontażu niezależności sądów, które po pozbawieniu ich doświadczonych kadr stały się podatne na dalsze naciski i ujednolicanie według wymogów ideologii¹³.

⁷ Grzegorz Kucharczyk, *III Rzesza Niemiecka. Nowoczesność i nienawiść* (Biały Kruk, 2022), 94–98.

⁸ Robert Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford University Press, 2001), 1–17.

⁹ Nicolaus Wachsmann, *Hitler's Prisons – Legal Terror in Nazi Germany* (Yale University Press, 2004), 70–72.

¹⁰ Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 7. April 1933 (RGBl. I, S. 175–177), dostęp: 25 kwietnia 2025, <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=dra&datum=1933&page=175&size=45>.

¹¹ Gesetz betreffend die Zulassung zur Patentanwaltschaft und zur Rechtsanwaltschaft vom 22. April 1933 (RGBl. I, S. 217–219), dostęp: 4 maja 2025, <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=dra&datum=1933&page=217&size=45>.

¹² Frank McDonough, *Czas Hitlera*, t. 1: *Triumpf 1933–1939* (Rebis, 2019), 68–75.

¹³ Hannah Ahlheim, „*Deutsche, kauft nicht bei Juden!*”: *Antisemitismus und politischer Boykott in Deutschland 1924 bis 1935* (Wallstein Verlag, 2012), 264–267.

1.2. Ideologiczne zawłaszczenie profesji prawniczej – Narodowosocjalistyczny Związek Obrońców Prawa

Równoległe z czystkami kadrowymi reżim nazistowski przejął pełną kontrolę nad środowiskiem prawniczym, rozwiązując niezależne izby i stowarzyszenia zawodowe. W ich miejsce utworzono w 1936 r. Nationalsozialistischer Rechtswahrerbund (Narodowosocjalistyczny Związek Obrońców Prawa, NSRB), przekształcony z wcześniejszej organizacji założonej przez Hansa Franka w 1928 r. Zrzeszenie objęło obowiązkowym członkostwem wszystkich przedstawicieli zawodów prawniczych i miało za zadanie ideologicznie formować prawników zgodnie z zasadami „państwa totalnego” i doktryną narodowosocjalistyczną¹⁴.

W praktyce NSRB stał się narzędziem pełnej nazifikacji zawodu prawnika. Członkostwo było obowiązkowe, a Związek – poprzez kontrolę prasy, szkolenia ideologiczne i rekomendacje kadrowe – przekształcił prawników w podporządkowanych reżimowi „techników prawa”¹⁵.

Organizowano szkolenia i publikowano materiały, m.in. pod hasłem *Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist* („Niemiecka nauka prawa w walce z żydowskim duchem”) oraz z ostrzeżeniami przed *jüdischer Dialektik* („żydowską dialektyką”) – których celem było wytworzenie hermetycznej, propagandowo nasycanej „bańki informacyjnej”, odcinającej środowisko prawnicze od liberalnych wartości¹⁶. Skutkiem była stopniowa internalizacja ideologii: młodszy juryści wchodzili do zawodu już ukształtowani w duchu narodowego socjalizmu, a część starszych porzucała dawne standardy. NSRB nie tylko zunifikował zawód, lecz także dokonał jego głębokiej przebudowy mentalnej¹⁷.

1.3. Führerprinzip i „zdrowe odczucie narodu” – instrumentalizacja filozofii prawa

Trzecim filarem procesu *Gleichschaltung*¹⁸ wymiaru sprawiedliwości była zmiana filozofii prawa: normatywne *Rechtsdenken* zastąpiono arbitralnym *Rechtsempfin-*

¹⁴ Serge Portelli, *Juger: spirale sécuritaire, libertés en danger* (Les Editions de l'Atelier, 2011), 25–29.

¹⁵ Magdalena Balczyk, „Prawnicy jako apolityczni »technicy« prawa. Nazistowskie kontynuacje personalne i materialne w Ministerstwie Sprawiedliwości RFN”, *Biuletyn Instytutu Zachodniego* 538 (2024): 2–3.

¹⁶ Norbert Kapferer, „Der »Totale Krieg« gegen den »jüdischen Bolschewismus« – Weltanschauliche und propagandistische Einlassungen der NS-Elite und deren Interpretation durch Carl Schmitt”, w: *Rechtsextreme Ideologien in Geschichte und Gegenwart*, red. Uwe Backes (Böhlau Verlag, 2003), 173–180.

¹⁷ Cynthia L. Fountaine, „Complicity in the Perversion of Justice: The Role of Lawyers in Eroding the Rule of Law in the Third Reich”, *St. Mary's Journal on Legal Malpractice & Ethics* 10, nr 2 (2020): 208–213, 224–228.

¹⁸ Oznacza proces likwidacji struktury federalnej państwa oraz polityczną unifikację aparatu administracyjnego i sądowiczego z centrum decyzyjnym Rzeszy, zapoczątkowany ustawami

den – „zdrowym odczuciem prawa” (*gesundes Rechtsempfinden*) i „narodu” (*gesundes Volksempfinden*) – rozumianym jako ocena spraw zgodnie z wolą Führera i „normą NSDAP”. „Zdrowe” znaczący tu zgodne z interesem partii oraz z kategorią *Volksgemeinschaft*, ujmowaną jako rasowo selektywna i organicystycznie konceptualizowana wspólnota polityczna, która w praktyce pełniła funkcję klauzuli legitymizacyjnej: uzasadniała wykluczenie, degradację statusu prawnego i przemoc wobec „wrogów wspólnoty” jako rzekomy warunek jej jedności i „zdrowia”¹⁹. W tym ujęciu „państwo stanu wyjątkowego” nie było jedynie technicznym środkiem sprawowania władzy, lecz stało się trwałym „regulatorem moralności”, w którym kategoria „wroga obiektywnego” – definiowanego nie przez czyny, lecz przez sam fakt istnienia – zastąpiła tradycyjne przesłanki odpowiedzialności karnej²⁰. Sędzia miał więc orzekać nie według litery ustawy, lecz politycznie zdefiniowanego „uczucia sprawiedliwości”²¹.

Równolegle ukształtowano *Führerprinzip* (zasadę wodzostwa): Führer, jako uosobienie woli *Volksgemeinschaft*, stał się źródłem i miarą prawa; jego polecenia – nawet niewydrukowane – miały pierwszeństwo przed ustawami i rozporządzeniami. „Formalna” zasada wodzostwa domknęła system: zamiast hierarchii norm nastąpił – jak pisze Oliver Lepsius – „rozwój od obojętności na formę do utraty formy”; między marcem 1933 a kwietniem 1942 r. Reichstag uchwalił już tylko siedem ustaw, a legislację zastąpił obieg zatwierdzeń w rządzie Rzeszy. W praktyce sędziowie stali się wykonawcami woli Führera, a wartości ponad tę wolę przestały istnieć²².

Logika nazistowskiej rewolucji prawnej była metodyczna: najpierw sparaliżowano wymiar sprawiedliwości – czystkami, unifikacją i indoktrynacją – a dopiero potem uruchomiono maszynę represji. Po 1942 r., gdy Hitler zapowiedział usuwanie sędziów „orzekających nie po jego myśli”, sądy stały się całkowicie posłusznym narzędziem dyktatury: tarcza obywatela zamieniła się w miecz państwa. Bez tego *Gleichschaltung* sądownictwa „sądowe morderstwa” lat 40. nie byłyby możliwe²³.

z 31 marca i 7 kwietnia 1933 r. Zob. Franciszek Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy* (Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985), 219–226.

¹⁹ Wojciech Wichert, *Między mitem jedności a brunatnym kolektywizmem. Geneza idei wspólnoty narodowej w Niemczech (do 1933 roku)* (Wydawnictwo Naukowe UAM, 2025), 350, 358–360.

²⁰ Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, 494–500.

²¹ Hubertus Buchstein, *Enduring Enmity: The Story of Otto Kirchheimer and Carl Schmitt* (Transcript Verlag, 2024), 514.

²² Oliver Lepsius, „The Problem of Perceptions of National Socialist Law or: Was there a Constitutional Theory of National Socialism?”, w: *Darker Legacies of Law in Europe. The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions*, red. Christian Joerges i Navraj Singh Ghaleigh (Hart Publishing, 2003), 25–26.

²³ Laura-Jane R. Freeland, *The Assassin's Dagger: An Exploration of the German Judiciary in the Third Reich* (Norwich University, 2015), 59–63.

1.4. Sprawa Leo Katzenbergera – anatomia „sądowego morderstwa”

Sprawa Leo Katzenbergera dobrze pokazuje praktykę stosowania ustaw norymberskich. Po rozporządzeniu z 16 lutego 1940 r. – *Verordnung zur Ergänzung der Ersten Ausführungsverordnung zum Blutschutzgesetz* – którym dodano ust. 2 do § 11 Pierwszego rozporządzenia wykonawczego do ustawy o ochronie krwi, przyjęto, że za *Rassenschande* odpowiada wyłącznie mężczyzna; kobiety nie były karane za współudział, mogły natomiast odpowiadać za własne przestępstwa (zwłaszcza krzywoprzysięstwo). 13 marca 1942 r. Sondergericht Nürnberg pod przewodnictwem Oswalda Rothauga skazał Leo Katzenbergera na śmierć za rzekomy stosunek z Irene Seiler, czyli Niemką „krwi pokrewnej”. Irene Seiler wymierzono karę dwóch lat ciężkiego więzienia (*Zuchthaus*) za krzywoprzysięstwo. Adolf Hitler w piśmie do p.o. ministra sprawiedliwości Franza Schlegelbergera potwierdził, że kobieta nie może być karana za współsprawstwo *Rassenschande*, choć może odpowiadać za czyny własne²⁴.

Postępowanie przed norymberskim Sondergericht pod przewodnictwem Oswalda Rothauga miało charakter pokazowy i było „skrojone” pod karę śmierci. Z zeznań prokuratora Hermanna Markla wynika, że Rothaug odrzucił pierwotny akt oskarżenia oparty wyłącznie na ustawie o ochronie krwi jako niewystarczający do orzeczenia kary głównej. Wymusił więc sporządzenie nowego aktu, obejmującego dekret o szkodnikach narodu (*Volksschädlingsverordnung*), choć stanowiło to znaczne zniekształcenie sytuacji i opierało się wyłącznie na woli eksterminacji oskarżonego przez sędziego²⁵. Mimo braku dowodów na faktyczne współzycie wyrok oparto na poszlakach. Rothaug wykorzystał wizyty w czasie zaciemnienia (*Verdunkelung*), aby zakwalifikować czyn z § 4 *Volksschädlingsverordnung*. Konstrukcja ta umożliwiła orzeczenie kary śmierci, której sama ustawa o ochronie krwi (*Blutschutzgesetz*) nie przewidywała; w powojennych zeznaniach sędzia Ferber uznał to za znaczne nagięcie prawa, a proces określił jako cyniczną demonstrację antysemityzmu²⁶.

Z perspektywy dogmatycznej sprawa Katzenbergera to model manipulacyjnej kumulacji norm i teleologicznego rozciągania znamion dla z góry przesądzanego rezultatu. Ponieważ samo naruszenie ustawy o ochronie krwi z 1935 r. (*Rassenschan-*

²⁴ Mariken Lenaerts, *National Socialist Family Law: The Influence of National Socialism on Marriage and Divorce Law in Germany and the Netherlands* (Brill, Nijhoff, 2014), 91–98.

²⁵ Zeznanie Hermanna Markla z 23 stycznia 1947 r. (Dokument NG-681), w: Stenogramy procesu prawników (*United States of America vs. Josef Altstötter et al.*, NMT 3), 1063–1065, kolekcja „Justice Case” w Nuremberg Trials Project (Harvard Law School), dostęp: 23 stycznia 2025, <https://nuremberg.law.harvard.edu>.

²⁶ Alexander Hoepfel, *NS-Justiz und Rechtsbeugung: Die strafrechtliche Ahndung deutscher Justizverbrechen nach 1945* (Mohr Siebeck, 2019), 472–480.

de) nie uzasadniało kary głównej, Oswald Rothaug ułożył łańcuch subsumpcyjny, „dostrajając” fakty do przesłanek ostrzejszego reżimu represji. Kluczowe było uznanie wieczornych wizyt oskarżonego, w czasie obrony przeciwlotniczej, za działanie pod osłoną zaciemnienia (*Verdunkelung*). Sąd zakwalifikował to jako „wykorzystanie warunków wojennych”, co pozwoliło zastosować § 4 dekretu o szkodnikach narodu (*Volksschädlingsverordnung*), przewidującego karę śmierci. Nie była to neutralna wykładnia, lecz celowe „podciągnięcie” stanu faktycznego pod sankcję maksymalną, połączone z degradacją standardów dowodowych. Ta technika łączenia reżimów i instrumentalizacji przesłanek sprawiła, że w późniejszym orzecznictwie (m.in. trybunału norymberskiego) sprawę uznano za zbrodnię sądową, w której sędzia stał się mordercą w todzie²⁷.

Ostatecznie NMT uznał, że Katzenberger został osądzony i stracony tylko dlatego, że był Żydem, oraz wskazał na utrwaloną praktykę Rothauga: identyfikację z programem prześladowań, nadużywanie ustaw specjalnych, perwersyjną argumentację prawną i jawny animus antyżydowski jako okoliczność obciążającą²⁸. Jaskrawym dowodem tego nastawienia były słowa Rothauga skierowane do biegłego lekarza dr. Baura jeszcze przed procesem: „Wystarczy mi, że świnia powiedziała, że Niemka usiadła mu na kolanach”, co w połączeniu z odmową dopuszczenia dowodów odciążających (zeznania świadków o zamknięciu kawiarni dla Żydów) przesądziło o uznaniu procesu za farsę sądową²⁹.

Skazanie Oswalda Rothauga w procesie *United States v. Altstötter* na tle sprawy Leo Katzenbergera przekroczyło ramy indywidualnej odpowiedzialności, stając się oskarżeniem systemu, w którym wymiar sprawiedliwości służył jako fasada politycznej eksterminacji. Kazus ten ukazuje sędziego – nazwanego przez Trybunał uosobieniem „nazistowskiej intrygi i okrucieństwa” – działającego jako „świadome i chętne narzędzie” (*knowing and willing instrument*) terroru państwowego. Rothaug, bez dowodów na fizyczne współsprawstwo uzasadniające *Rassenschande*, dokonał celowych manipulacji proceduralnych i materialnoprawnych. Po pierwsze, przeniósł sprawę z sądu powszechnego do Sondergericht, by zagwarantować kontrolę nad rozstrzygnięciem. Po drugie, wobec braku ustawowych podstaw kary śmierci w ustawach norymberskich zastosował wykładnię rozszerzającą, uznając wizyty oskarżonego u Irene Seiler podczas wojennego zaciemnienia (*blackout*) za przesłankę uruchomienia drakońskich przepisów wojennych. Trybunał Norymberski odrzucił obronę opartą na legalizmie i posłuszeństwie ustawie, wskazując, że „przemysłana

²⁷ Lothar Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich 1933–1945. Anpassung und Unterwerfung* (De Gruyter, 2001), 1005–1008.

²⁸ Dimitrios A. Kourtis, *Genocide and the Right to Exist: An International Criminal Law Account* (T.M.C. Asser Press, 2025), 136–143.

²⁹ Armin Baur, zeznanie z 3 stycznia 1947 r., dokument NG-562, oraz Irene Seiler, zeznanie z 27 marca 1947 r., w: Stenogramy procesu prawników, 1076, 1050–1051.

wrogość” (*scheming malevolence*), z jaką Rothaug administrował niesprawiedliwości, pozbawiła jego działania przymiotu sądenia, czyniąc z wyroku akt zbrodni przeciwko ludzkości³⁰. Dopelnieniem obrazu zbrodni sądowych jest przypadek dr Margarete Blank, którą Volksgerichtshof skazał na śmierć za rzekomy „rozkład sił obronnych” wyłącznie na podstawie prywatnych wypowiedzi ujawnionych w donosie, co potwierdza, że w nazistowskim wymiarze sprawiedliwości nawet apolityczna krytyka w zaufanym gronie mogła zostać zakwalifikowana jako zbrodnia zasługująca na gilotynę³¹.

2. Odpowiedzialność za zbrodnie sądowe – standard norymberski a praktyka orzecznicza RFN

2.1. Sędziowie i urzędnicy jako *Schreibtischtäter* – granice sprawstwa w *United States v. Altstötter*

Normatywną podstawę rozstrzygnięcia w sprawie *United States v. Altstötter* (1947) stanowiło Control Council Law No. 10. Regulacja ta, przełamując tradycyjne bariery suwerenności, umożliwiła penalizację czynów popełnianych przez państwo wobec własnych obywateli, o ile nosiły one znamiona zbrodni przeciwko ludzkości. Z perspektywy dogmatycznej kluczowa dystynkcja przebiegała tu między incydentalnym bezprawiem a działaniem systemowym. Jak wskazał Trybunał, odpowiedzialność na gruncie tej ustawy wymagała wykazania „świadomego uczestnictwa w systematycznych procedurach organizowanych lub aprobowanych przez rząd”. W tym ujęciu struktury Ministerstwa Sprawiedliwości i sądów zostały zdefiniowane jako „instrumentaria” (*instrumentalities*) służące realizacji celów przestępczych³². Cały ten aparat funkcjonował jako zintegrowana „machina zniszczenia”, w której biurokracja i wymiar sprawiedliwości przekształcały ideologiczne założenia w precyzyjny proces administracyjny. W tej strukturze prawnicy stanowili niezbędne ogniwo, zapewniając, by kolejne etapy eksterminacji odbywały się w rygorze obowiązujących procedur i zachowywały pozory legalności³³. Istotą oskarżenia nie było zatem orzekanie w oparciu o wadliwą wykładnię prawa krajowego, lecz transformacja sali sądowej

³⁰ Paul R. Bartrop i Eve E. Grimm, *Perpetrating the Holocaust: Leaders, Enablers, and Collaborators* (ABC-CLIO, 2019), 238–244.

³¹ Birgit Sack, *Dr. Margarete Blank (1901–1945). Justizmord und Erinnerungspolitik* (Stiftung Sächsische Gedenkstätte, 2000), 18–23.

³² Jackson Nyamuya Maogoto, „The Work of National Military Tribunals under Control Council Law No. 10”, w: *The Legal Regime of the International Criminal Court: Essays in Honour of Professor Igor Blishchenko*, red. José Doria, Hans-Peter Gasser i M. Cherif Bassiouni (Martinus Nijhoff Publishers, 2009), 58–59.

³³ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Quadrangle Books, 1961), 693, 695–696.

w narzędzie zinstytucjonalizowanych prześladowań na tle politycznym, rasowym lub religijnym, co konstytuowało zbrodnię o wymiarze międzynarodowym³⁴.

Proces prawników (*The United States of America v. Josef Altstötter et al.*) był trzecim z dwunastu postępowań NMT przed Amerykańskim Trybunałem Wojskowym w powojennej Norymberdze. Na ławie oskarżonych zasiedli wysocy urzędnicy Reichsjustizministerium, prokuratorzy Volksgerichtshof oraz sędziowie Sondergerichte, czyli funkcjonariusze aparatu represji działający „pod pozorem prawa”, których decyzje i podpisy przesądzały o prześladowaniach, pozbawieniach wolności i życia³⁵.

Wśród oskarżonych najwyższy rangą był Franz Schlegelberger (p.o. ministra sprawiedliwości), którego – wraz z trzema innymi (Herbert Klemm, Rudolf Oeschey i Oswald Rothaug) – skazano na dożywocie. Pozostali otrzymali kary terminowe bądź zostali uniewinnieni, a większość opuściła więzienia na początku lat 50. Proces nie objął już głównych architektów nazistowskiej „odnowy prawa”: Franz Gürtner zmarł, Otto Thierack popełnił samobójstwo, Erwin Bumke i Roland Freisler nie żyli, a Hans Frank został wcześniej skazany przez Międzynarodowy Trybunał Wojskowy. Jak ujął to Telford Taylor: „Der Dolch des Mörders war unter der Robe des Juristen verborgen” (Sztylet mordercy był ukryty pod togą jurysty)³⁶.

Z kolei wspomniany Oswald Rothaug, prezes norymberskiego Sondergerichts pod koniec lat 30., został przed Amerykańskim Trybunałem Wojskowym oskarżony i skazany (dożywocie) za „sądowe morderstwo”, przede wszystkim za wyrok śmierci na Leo Katzenbergera za rzekome „zhańbienie rasy”. Trybunał odrzucił jego linię obrony opartą na *Führerprinzip* (prymacie woli Führera nad ustawą) jako egzemplifikację perwersji nazistowskiego porządku prawnego³⁷.

Poza tym w procesie osądzono sędziów i prokuratorów, którzy działając pozornie w ramach prawa, aktywnie uczestniczyli w realizacji represyjnej polityki nazistowskiej, stosując celowo wypaczone i zbrodnicze regulacje, takie jak ustawy wymierzone w ludność żydowską i polską czy dekret Nacht und Nebel (Noc i mgła) z 1941 r. – co samo w sobie stanowiło współudział w zbrodniach wojennych i przeciwko ludzkości³⁸.

³⁴ Maogoto, „The Work of National Military Tribunals”, 58–59.

³⁵ Hannah Arendt, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, tłum. Adam Szostkiewicz (Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1998), 370–377.

³⁶ Peter Reichel, „Der Nationalsozialismus vor Gericht und die Rückkehr zum Rechtsstaat”, w: *Der Nationalsozialismus, die zweite Geschichte: Überwindung, Deutung, Erinnerung*, red. Peter Reichel, Harald Schmid i Peter Steinbach (C.H. Beck, 2013), 22–61.

³⁷ Alan E. Steinweis i Robert D. Rachlin, „Introduction: The Law in Nazi Germany and the Holocaust”, w: *The Law in Nazi Germany: Ideology, Opportunism, and the Perversion of Justice*, red. Alan E. Steinweis i Robert D. Rachlin (Berghahn Books, 2015), 10–14.

³⁸ Kourtis, *Genocide and the Right to Exist*, 135–140.

2.2. *Judicial murder* – konstrukcja zbrodni w majestacie prawa

W procesie prawników pojęcie *judicial murder* nie stanowiło odrębnej kwalifikacji, lecz opisywało *modus operandi* zbrodni międzynarodowych polegający na zabijaniu pod pozorem procedury. Telford Taylor zdefiniował ten mechanizm jako cyniczne użycie pozoru prawa i autorytetu sądu do legitymizacji egzekucji. Konstrukcja aktu oskarżenia (Counts I–III: spisek, zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciwko ludzkości) objęła pełny łańcuch sprawstwa: od urzędników Reichsjustizministerium po sędziów sądów specjalnych i ludowych. Trybunał jednoznacznie orzekł, że zachowanie fasady legalności nie wyłącza materialnej bezprawności czynu³⁹.

Standard odpowiedzialności w *United States v. Altstötter* (1947) nawiązywał do zasad IMT: zbrodnie popełniają konkretne osoby, a wykonywanie rozkazów czy powołanie się na prawo krajowe nie zwalnia z winy, gdy normy i procedury są instrumentalnie użyte do prześladowań; w tym sensie *judicial murder* wyznaczyło precedens, że sędzia i prokurator ponoszą odpowiedzialność karną, gdy świadomie wykorzystują autorytet wymiaru sprawiedliwości do realizacji zbrodniczej polityki państwa⁴⁰. Wyroki pokazały też, że zbrodnie popełniane przez państwo na własnych obywatelach, jeśli stanowią planową politykę prześladowań, mieszczą się w kategorii „zbrodni przeciwko ludzkości” i podlegają osądowi międzynarodowemu. Proces prawników utrwalił więc zasadę, iż gdy aparat prawa służy eksterminacji lub terrorrowi, jego funkcjonariusze nie mogą zasłaniać się formalną legalnością, lecz ponoszą osobistą odpowiedzialność za zbrodnicze użycie paragrafów⁴¹.

Równolegle do procesów norymberskich problematykę zbrodni dokonywanych w majestacie prawa zgłębiał Rafał Lemkin. Analizując legislację państw totalitarnych, dowodził on, że przepisy w tych systemach stają się śmiertcionośną „techniką rządzenia”, służącą niszczeniu grup ludzkich, co wymagało przełamania zasady suwerenności w prawie międzynarodowym⁴². Było to możliwe, gdyż totalitaryzmy funkcjonowały na zasadzie quasireligijnej, dążąc do całkowitego zawłaszczenia sfery

³⁹ Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Vol. 3: The Justice Case (U.S. GPO 1949) – „Opinion and Judgment”: część „The Indictment” (Counts I–III) oraz fragmenty dotyczące Oswalda Rothauga i sprawy Leo Katzenbergera (analiza „judicial murder”), dostęp: 29 lipca 2025, https://www.uni-marburg.de/de/icwc/dokumentation/icwc-datenbank/dokumente/nmt/nt_war-criminals_vol-iii.pdf/@download/file/NT_war-criminals_Vol-III.pdf.

⁴⁰ Judgment of the International Military Tribunal (IMT), 1 October 1946 – część „The Law of the Charter” (zasada indywidualnej odpowiedzialności; ograniczony walor obrony „rozkazem” i prawem krajowym), dostęp: 29 lipca 2025, <https://avalon.law.yale.edu/imt/judgen.asp>.

⁴¹ Stephen J. Sfekas, „A Court Pure and Unsullied: Justice in the Justice Trial at Nuremberg”, *University of Baltimore Law Review* 46, nr 3 (2017): 500–506.

⁴² Piotr Madajczyk, *Krajobrazy biograficzne Rafala Lemkina* (Instytut Pileckiego, 2023), 290–296.

moralnej i prawnej, by legitymizować terror⁴³. Perspektywa ta pozwoliła Lemkinowi dostrzec, że mechanizm „legalnej zbrodni” łączył oba reżimy, także masowe mordy Stalina, realizowane za pomocą dekretów administracyjnych i wyroków „trójek”, wyczerpywały znamiona ludobójstwa, dowodząc, że aparat sprawiedliwości może stać się najskuteczniejszym narzędziem zagłady⁴⁴.

2.3. Dogmatyczna neutralizacja winy – mechanizmy bezkarności w orzecznictwie Republiki Federalnej Niemiec

Powojenna recepcja norymberskiego standardu odpowiedzialności „w todze” w RFN ujawnia mechanizm zbliżony do „zimnej amnestii”: zamiast abolicji – dekady zawężającej wykładni przesłanek odpowiedzialności karnej, wzmocnionej ciągłością kadr (m.in. w realiach ujawnionych w badaniach nad aktami Rosenburga)⁴⁵. Proces ten ułatwiła farsa postępowań denazyfikacyjnych, w których dzięki masowemu wystawianiu sobie wzajemnie „świadectw niewinności” (*Persilscheine*) nazistowscy prawnicy uzyskiwali status biernych obserwatorów (*Mitläufer*), co formalnie otwierało im drogę do powrotu na urzędy⁴⁶. Zjawisko to potwierdzają badania nad obsadą Sądu Specjalnego w Katowicach, wykazujące, że spośród zweryfikowanych sędziów orzekających w tym organie blisko 40% powróciło po wojnie do zawodu sędziego lub prokuratora w RFN. Przykładem takiej reintegracji byli Johann Stanke i Josef Frank, którzy mimo udziału w nazistowskim aparacie represji objęli w Niemczech Zachodnich stanowiska radców sądów obwodowych⁴⁷. Skutek był praktyczny – dogmatyka (zwłaszcza strona podmiotowa) zaczęła pełnić rolę filtra neutralizującego rozliczenia⁴⁸.

Po pierwsze, *Richterprivileg* skupione wokół § 339 StGB (*Rechtsbeugung*) uczyniło odpowiedzialność wyjątkową. BGH wymagał „kwalifikowanego” zamiaru, tj. działania świadomie przeciw temu, co sam sędzia uważał za prawo (a nie tylko przeciw sprawiedliwości); utrwalone w latach 50. (w tym w linii z 1956 r.) prowadziło do

⁴³ Paweł Skibiński, *Kościół wobec totalitaryzmów (1917–1989). Światowy katolicyzm i doświadczenie Polaków* (IPN, 2022), 16–22.

⁴⁴ Norman Naimark, *Ludobójstwa Stalina*, tłum. Aleksandra Arumińska (Instytut Pileckiego, 2011), 25–31.

⁴⁵ Witold Kulesza i Jan Kulesza, „»Zbrodnie wrześniowe« 1939 r. i »dekret sierpniowy« 1944 r. – refleksje rocznicowe na podstawie orzeczeń niemieckich i polskich sądów specjalnych”, *Studia Prawnoustrojowe* 65 (2024): 240–247.

⁴⁶ Dieter Schenk, *Poczta Polska w Gdańsku. Dzieje pewnego niemieckiego zabójstwa sądowego*, tłum. Wanda Tycner i Janusz Tycner (Polnord – Oskar, 1999), 220–224.

⁴⁷ Konrad Graczyk, *Sondergericht Kattowitz – Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945* (IPN, 2020), 371–373

⁴⁸ Witold Kulesza, „Odpowiedzialność karna za zbrodnie sądowe sędziów III Rzeszy w Niemczech Zachodnich i Wschodnich”, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 73, z. 2 (2021): 63–67.

paradoksu, że ideologiczna internalizacja ułatwiała ekskulpację (brak *Unrechtsbewusstsein*)⁴⁹. W konsekwencji nawet wyroki śmierci mogły uchodzić za realizację *gesundes Volksempfinden* i ochrony *Volksgemeinschaft*, jeżeli sprawca „wierzył” w normatywność reżimu⁵⁰.

W linii orzeczniczej Bundesgerichtshof z lat 50., reprezentowanej przez sprawy Thorbeck i Huppenkothen (m.in. BGHSt 10, 294), przyjęto założenie, że § 339 StGB nie penalizuje samej – nawet rażącej – wadliwości rozstrzygnięcia. Istotę przestępstwa związane z kwalifikowanym elementem umyślności, wymagając od sędziego pełnej, poznawczej świadomości (*Kenntnis*) działania wbrew temu, co w danej sytuacji należało uznać za prawo. To dogmatyczne przesunięcie ciężaru dowodu z obiektywnego bezprawia na subiektywny proces decyzyjny stworzyło w powojennych realiach skuteczną tarczę dla sprawców, pozwalając im eksponować brak świadomości bezprawia jako główną linię obrony⁵¹. Na kanwie tej sprawy Günter Spendel sformułował druzgocącą krytykę powojennego orzecznictwa, uznając wyrok BGH za „dokument hańby” i dowód na etyczne bankructwo wymiaru sprawiedliwości. W jego ocenie Trybunał Federalny, akceptując fikcję esesmańskiego „sądu doraźnego” jako legalnego organu i uniewinniając sprawców pod pretekstem ich rzekomej „ślepoty prawnej”, w rzeczywistości usankcjonował morderstwo polityczne, przedkładając formalizm nad elementarną sprawiedliwość⁵². Ilustracją skuteczności tej blokady jest umorzenie w 1964 r. śledztwa w sprawie „sądowego morderstwa” na Polce Stanisławie Janczyszyn; prokuratura uznała wówczas, że w świetle orzecznictwa BGH sędziom nie można udowodnić wymaganych do skazania „niskich pobudek” ani świadomości naginania prawa, mimo że sam wyrok śmierci oceniono jako obiektywnie bezprawny⁵³.

Po drugie, *Sperrwirkung* § 339 StGB uzależniała odpowiedzialność za skutki orzeczenia (np. bezprawne pozbawienie życia) od uprzedniego „otwarcia bramy” poprzez wykazanie *Rechtsbeugung*, a przy braku tego deliktu następstwa kwalifikowano jako rezultat legalnego sprawowania władzy sądowniczej. Subiektywizacja strony podmiotowej sprzyjała figurze *Rechtsblindheit* oraz konstrukcji „nieuniknionej”

⁴⁹ Witold Kulesza, *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego* (Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013), 84–90.

⁵⁰ Witold Kulesza, „Sędziowie sądów specjalnych III Rzeszy i ich »zdrowe poczucie narodo- we«”, *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 43, nr 4 (2021): 255–257.

⁵¹ Michael Kißener i Andreas Roth, *Justiz im Umbruch Die Geschichte des Bundesgerichtshofes 1950 bis 1965* (De Gruyter, 2024), 46–52.

⁵² Günther Spendel, *Rechtsbeugung durch Rechtsprechung. Sechs strafrechtliche Studien* (De Gruyter, 1984), 149–155.

⁵³ Georg D. Falk, „Der ungesühnte Justizmord an Stanisława Janczyszyn. Zur Einstellung eines Ermittlungsverfahrens durch die hessische Justiz im Jahre 1964”, *Einsicht. Bulletin des Fritz Bauer Instituts* 14 (2015): 43–44.

nieświadomości bezprawia, ujawnionej w sporze, czy element *Kenntnis (der Beugung) des Rechts* należy mierzyć zwykłą świadomością bezprawia, czy dodatkowo testem uniknioności (*Vermeidbarkeit*) błędu⁵⁴. W sprawach *Sondergerichte* (także na terenach wcielonych)⁵⁵ stosowanie przez sędziów analogii *in malam partem* na podstawie § 2 StGB z 1935 r. nie było w RFN uznawane za zbrodnię sądową, gdyż przepisy te traktowano jako obowiązujące wówczas prawo, a sędziom odmawiano zamiaru bezprawia, co prowadziło do systemowych uniewinnień i faktycznej amnestii nazi-stowskiego wymiaru sprawiedliwości⁵⁶.

Kulminacją tej linii była sprawa Hansa-Joachima Rehsego, sędziego *Volksgerichtshof*: Rehse (od 1931 r. w służbie sądowej, związany z *Volksgerichtshof* od 1934 r. najpierw w funkcjach przygotowawczych i śledczych, zaś jako *Hilfsrichter* dopiero od listopada 1941 r.) został oskarżony jako *Gehilfe* zabójstwa, m.in. za udział w składach z Rolandem Freislerem w siedmiu sprawach zakończonych karą śmierci. BGH w 1968 r. przyjął jednak skrajnie „ochronny” model, uznając autonomię członków kolegium, także u Freislera jako *unabhängig und nur dem Gesetz unterworfen*, kierujących się własnym *Rechtsüberzeugung*; odpowiedzialność miała więc wchodzić w grę zasadniczo tylko jako *Täterschaft*, nie *Beihilfe*, i wyłącznie przy wykazaniu *niedrige Beweggründe*, co praktycznie czyniło próg dowodowy niemal nieosiągalnym⁵⁷.

Po trzecie, rolę sędziego rekonstruowano jako co najwyżej „pomocnictwo” (*Gehilfe*), a sprawstwo lokowano „wyżej” (ośrodek władzy), co dogmatycznie sprzyjało krótszym terminom przedawnienia, ekskulpacjom (przymus/wyższa konieczność) i rozmyciu realnej sprawczości orzekania⁵⁸. Doskonałą ilustracją jest bezkarność w sprawach *Septemberdelikte*: procesy oparte na propagandowo sfalszowanych danych o „58 000” ofiar, retroaktywne stosowanie prawa niemieckiego do czynów sprzed aneksji (m.in. na tle *Polenstrafrechtsverordnung*) i drastyczne naruszenia *lex retro non agit* nie doprowadziły w RFN do realnego rozliczenia orzekających⁵⁹.

Na tym tle formuła Radbrucha ma w RFN dwie „twarze”: w deklaracjach (zwłaszcza cywilistycznych) służy jako argument nieważności skrajnie niesprawiedliwych norm, lecz w prawie karnym bywa „ułagodzona”, gdy miałyby stać się podstawą skazania konkretnych sędziów i prokuratorów za „morderstwa sądowe”. Kontrastuje

⁵⁴ Thomas Vormbaum, *Juristische Zeitgeschichte Darstellungen und Deutungen* (LIT Verlag, 2017), 172–178.

⁵⁵ Witold Kulesza, „Polska godność narodowa w świetle prawa karnego”, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 70, z. 1 (2018), 159.

⁵⁶ Arnd Koch, „Zur Auslegung des Rechtsbeugungstatbestandes nach Systemwechseln”, *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik* 6 (2011): 470–474.

⁵⁷ Hans Petter Graver, *Judges Against Justice On Judges When the Rule of Law is Under Attack* (Springer, 2015), 181–184.

⁵⁸ Kulesza, „Odpowiedzialność karna”, 77–78.

⁵⁹ Kulesza i Kulesza, „Zbrodnie wrześniowe« 1939 r.”, 214–221.

to z praktyką w strefie sowieckiej/NRD (np. Waldheim, sprawa sędziego Breyera), gdzie częściej odrzucano zasłonę formalizmu⁶⁰.

Największym testem pozostaje „szara strefa” legalistycznej degradacji: obniżanie gwarancji, degradacja dowodowa i używanie *gesundes Volksempfinden* do tworzenia norm *ad hoc*. Przykładowo, Sąd Specjalny we Wrocławiu mógł orzec karę śmierci wobec Polaka broniącego ciężarnej partnerki, kwalifikując to jako „wrogość” i „zuchwałość” – mimo braku adekwatnej podstawy ustawowej – co pokazuje, że próg „oczywistości bezprawia” musi uwzględniać także degradację procedury, a nie tylko treść normy⁶¹. W tym sensie system nie przeszedł testu *lex iniusta non est lex*, gdyż precyzja dogmatyczna blokowała sprawiedliwość materialną, a „straszni juryści” mogli dożyć spokojnie „w cieniu paragrafów”⁶².

Asymetrię rozliczeń jaskrawo uwidacznia studium przypadku Ignacego Kaczmarka, ofiary niemieckiego morderstwa sądowego z 1944 r., podczas gdy orzekającą w jego sprawie sędzia Gerhard Wedde uniknął w RFN odpowiedzialności, konfident Wilhelm Przybyła został już w maju 1945 r. skazany na karę śmierci przez polski Specjalny Sąd Karny w Katowicach. O ile zachodnioniemiecka dogmatyka skutecznie „neutralizowała” winę sędziów, o tyle polskie sądownictwo specjalne, opierając się na dekrete sierpniowym, działało w trybie doraźnym i bezwzględny, wydając w latach 1945–1946 w samym okręgu katowickim blisko 500 wyroków śmierci wobec osób wspierających nazistowski aparat terroru⁶³.

3. Wyrok oraz znaczenie procesu prawników – przełom w rozumieniu odpowiedzialności zawodów prawniczych

3.1. Wyrok Trybunału Wojskowego – granice legalizmu i rola sumienia prawnika

W procesie prawników przed Amerykańskim Trybunałem Wojskowym w Norymbardze po raz pierwszy przesądzono o osobistej odpowiedzialności karnej sędziów, prokuratorów i urzędników resortu sprawiedliwości za systemowe zbrodnie popełniane za pośrednictwem aparatu sądowego III Rzeszy. Trybunał uznał, że instrumentalne wykorzystywanie autorytetu sądów do realizacji celów reżimu nie zwalnia z odpowiedzialności niezależnie od treści ówczesnego ustawodawstwa, opierając wyrok na normach prawa międzynarodowego oraz Control Council Law

⁶⁰ Kulesza, *Crimen laesae iustitiae*, 76–84.

⁶¹ Kulesza, „Sędziowie sądów specjalnych”, 270–275.

⁶² Kulesza, „Odpowiedzialność karna”, 92–98.

⁶³ Konrad Graczyk, *Sprawa Ignacego Kaczmarka. Studium przypadku niemieckiego zabójstwa sądowego z 1944 r. oraz rozliczeń z okupacją niemiecką* (IPN, 2022), 104–105, 114–115, 120–121.

No. 10, którego art. I ustanawiał jurysdykcję i katalog przestępstw (spisek, zbrodnie wojenne i przeciwko ludzkości), a art. II precyzował ich typy⁶⁴.

Trybunał jednoznacznie odrzucił linię obrony *dura lex, sed lex*: samo powołanie się na ustawę lub rozkaz nie znosi odpowiedzialności, gdy normy są narzędziem prześladowań i zbrodni⁶⁵. W procesie prawników stwierdzono, że sędziowie i urzędnicy, którzy świadomie projektowali lub stosowali takie regulacje, współtworzyli zbrodnie przeciwko ludzkości i mieli prawny obowiązek odmówić ich stosowania; ich czynów nie oceniano przez pryzmat lokalnej legalności, lecz według standardów prawa międzynarodowego⁶⁶. Uzasadnienie wyroku szczegółowo omówiło udział poszczególnych oskarżonych (m.in. Rothauga) i wykazało praktykę przekraczania nawet nazistowskich przepisów, instrumentalnego łączenia dekretów wojennych oraz urządzania procesów pokazowych, a także okoliczności potwierdzające zamiar i współsprawstwo⁶⁷. Jednocześnie, w duchu formuły Radbrucha, podkreślono, że prawo skrajnie niesprawiedliwe nie zasługuje na posłuch; izba była zgodna co do winy, z odrębną opinią sędziego Mallory'ego B. Blaira ograniczoną do zarzutu spisku⁶⁸.

W procesie prawników Trybunał przyjął, że odpowiedzialność osobista wynika nie tylko z materialnej niesprawiedliwości norm, lecz ze świadomego wyboru sędziów i prokuratorów, którzy autorytet sądów uczynili narzędziem prześladowań mimo formalnej „legalności”. Regułę tę można potraktować jako test, czy norma rażąco narusza minimum człowieczeństwa, obejmujące godność, życie i równość, czy jej bezprawność była przewidywalna w świetle *ius cogens* i racjonalności moralnej, czy istniały realne alternatywy w postaci odmowy, wykładni zawężającej, wyłączenia się lub udokumentowania sprzeciwu, a także czy ryzyko osobiste mogło usprawiedliwiać współsprawstwo. Gdy rażąca niesprawiedliwość jest oczywista, prawnika wiąże obowiązek odmowy współdziałania, a wybór między restrykcyjną wykładnią a *dissent by conduct*, rozumianym jako wyłączenie, odmowa podpisu, zdanie odrębne lub przekazanie sprawy, zależy od relacji ryzyka do skutku. „Morderstwo sądowe” polegało na legitymizowaniu przemocy fasadowymi procedurami i normami „uda-

⁶⁴ Simon Parsons, „Individual Liability for International Crime”, *Journal of Humanities, Arts and Social Science* 7, nr 8 (2023): 1494–1500, <https://doi.org/10.26855/jhass.2023.08.002>.

⁶⁵ IMT, Judgment, 1 X 1946, cz. „The Law of the Charter” (odpowiedzialność jednostki; ograniczony walor obrony rozkazem); por. *Trials of War Criminals*, Vol. 3: *The Justice Case* (Washington, D.C. 1949), 986–989, 1199–1201.

⁶⁶ *Trials of War Criminals*, Vol. 3, 1081–1084, 1145–1156 (współsprawstwo sędziów i urzędników; prymat standardów prawa międzynarodowego); por. IMT, Judgment, 1 X 1946.

⁶⁷ *Trials of War Criminals*, Vol. 3, 1128, 1152–1156 (sprawa Leo Katzenbergera; nadużycie dekretów wojennych; charakter pokazowy).

⁶⁸ *Trials of War Criminals*, Vol. 3, 963 („moral principles which underlie the exercise of power”); „Separate Opinion of Judge Mallory B. Blair (Count I – conspiracy)” (odrębne stanowisko co do spisku).

jącymi” prawo, a formuła Radbrucha przesądza, że prawnika wiąże sprawiedliwość, a nie literalizm norm przesładowczych, pod rygorem odpowiedzialności osobistej⁶⁹.

Wyrok w sprawie *United States v. Altstötter et al.* (1947) wyznaczył standard odpowiedzialności karnej funkcjonariuszy wymiaru sprawiedliwości. Legalność krajowa nie wyłącza winy, gdy działanie polega na świadomym użyciu aparatu sądowego do realizacji zbrodni przeciwko ludzkości lub wojennych; sędzia ma obowiązek odmówić stosowania norm oczywiście bezprawnych. Trybunał oparł tę konkluzję na standardach prawa międzynarodowego (Control Council Law No. 10), akcentując, że pozór prawa nie chroni sprawcy, oraz odwołał się do uznania przez Zgromadzenie Ogólne ONZ ludobójstwa za zbrodnię prawa międzynarodowego⁷⁰.

W porównaniu z innymi procesami norymberskimi, zwłaszcza procesem lekarzy (*Doctors' Trial*), proces prawników nie skupiał się na konkretnych aktach przemocy fizycznej, lecz na odpowiedzialności za ustanowienie i funkcjonowanie systemu zbrodni. Jeśli lekarzy sądzono za bezpośrednie działania, to prawników oceniano za legislację i administrację, które nadawały pozory legalności ludobójstwu i sądowej przemocy⁷¹. Oba procesy podkreślały osobistą odpowiedzialność, lecz wyrok w sprawie prawników po raz pierwszy potwierdził, że współdziałanie przez prawo i administrację jest równoznaczny z bezpośrednim wykonawstwem zbrodni w świetle prawa międzynarodowego⁷².

3.2. Granice legalizmu – formuła Radbrucha i renesans prawnonaturalny w świetle wyroku

Proces prawników w Norymberdze stanowił nie tylko rozliczenie z konkretnymi osobami, lecz także fundamentalny sąd nad modelem pozytywizmu prawniczego, który pozwalał na instrumentalizację prawa jako narzędzia systemowej przemocy. Podczas procesu uwidocznili się dramatyczny konflikt między formalnym stosowaniem prawa (legalizm pozytywistyczny) a aksjologicznym wymiarem sprawiedliwości, opartym na zasadach prawa naturalnego. Sędziowie norymberscy, stając wobec argumentacji oskarżonych prawników powołujących się na zasadę *dura lex, sed lex*,

⁶⁹ Maciej Jońca, *Prawo rzymskie. Mirabilia* (C.H. Beck, 2020), 401–405.

⁷⁰ Lamprini Koleidou, *A legal analysis of the mass atrocity crimes perpetrated against the ethnic and religious minorities in Anatolia during the 20th century in light of the Genocide Convention* (University of Southern Denmark, 2017), 6–10.

⁷¹ Krystian K. Jabłoński, „Forced sterilization in the state of California from 1909 to 1979: A historical and legal analysis”, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 76, z. 1 (2024): 182–185, <https://doi.org/10.14746/cph.2024.1.6>.

⁷² Michael S. Bryant, *Nazi Crimes and Their Punishment, 1943–1950: A Short History with Documents* (Hackett Publishing Company, 2020), 44–51.

musieli odpowiedzieć na pytanie, czy posłuszeństwo wobec prawa krajowego może usprawiedliwiać udział w zbrodniach przeciwko ludzkości⁷³.

Wyrok Trybunału jasno wskazał, że granicą legalizmu jest elementarna sprawiedliwość, a prawo rażąco sprzeczne z godnością człowieka przestaje być prawem w sensie materialnym. Choć Trybunał w Norymberdze nie operował językiem powojennej filozofii prawa, w jego orzecznictwie da się zrekonstruować rozumowanie zbieżne z intuicją znaną później jako „formuła Radbrucha”⁷⁴. Koncepcja ta nakazuje rozstrzygać konflikt wartości na korzyść bezpieczeństwa prawnego, chyba że niesprawiedliwość normy osiąga taką niedającą się znieść miarę, iż owo niegodziwe prawo musi ustąpić przed samą zasadą sprawiedliwości⁷⁵. W tym ujęciu *lex iniusta non est lex* funkcjonuje nie jako hasło antypozytywistyczne, lecz jako precyzyjny test graniczny – prawo stanowione zachowuje swój walor tak długo, jak nie przekracza masy krytycznej bezprawia, po której traci roszczenie do lojalności prawnika. W konsekwencji odwołanie do tej formuły pełni funkcję narzędzia interpretacyjnego, którego znaczenie w pełni ujawnia się dopiero w zestawieniu z powojenną praktyką RFN, wykazującą w odniesieniu do własnego środowiska tendencję do rozmywania tego standardu⁷⁶. Żaden przepis nie powinien obowiązywać, jeśli narusza godność człowieka⁷⁷. Doświadczenie nadużycia pozytywizmu przez reżim III Rzeszy i wykorzystywanie systemu prawa do legitymizowania zbrodni unaocznilo niebezpieczeństwo ślepego formalizmu prawnego⁷⁸.

Omawiany proces był katalizatorem odrodzenia refleksji nad znaczeniem prawa naturalnego – rozumianego nie jako doktryna abstrakcyjna, lecz praktyczny wymóg weryfikacji prawa stanowionego wobec uniwersalnych zasad moralnych i praw człowieka⁷⁹. W tym kontekście Jerzy Zajadło wskazuje, że ów zwrot ku naturze nie był przypadkowy, lecz miał na celu „zdemaskowanie i krytykę pewnej perwersji reżimów totalitarnych” oraz przewyciężenie deprawacji nauki prawa, co stało się niezbędne dla uzasadnienia odpowiedzialności karnej za czyny moralnie potępiane,

⁷³ Shane Darcy i Joseph Powderly, red., *Judicial Creativity at the International Criminal Tribunals* (Oxford University Press, 2010), 2.

⁷⁴ Jerzy Zajadło i Kamil Zeidler, *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć* (C.H. Beck, 2017), 87–89.

⁷⁵ Jerzy Zajadło, *Dylematy humanitarnej interwencji* (Arche, 2005), 15–17.

⁷⁶ Gustav Radbruch, *Zarys filozofii prawa*, tłum. Czesław Znamierowski (Księgarnia Powszechna, 1938), 34–36.

⁷⁷ Gustav Radbruch, *Wstęp do prawoznawstwa*, tłum. Czesław Znamierowski (Nakł. Trzaski, Everta i Michalskiego, 1924), 52–54.

⁷⁸ Grégor Puppinc, *Degeneracja praw człowieka*, tłum. Marcin Kulczyk (Ośrodek Myśli Politycznej, 2021), 104–105.

⁷⁹ Harriet A. Washington, *Medical Apartheid: The Dark History of Medical Experimentation on Black Americans from Colonial Times to the Present* (Doubleday, 2008), 392–400.

choć formalnie zgodne z ówczesnym ustawodawstwem⁸⁰. Dyskusja na linii pozytywizm–prawo naturalne, zintensyfikowana zwłaszcza przez kontekst eksperymentów medycznych i procesów lekarzy, unaoczniała potrzebę zharmonizowania obu porządków – tylko prawo stanowione, zakorzenione w etyce, może być skuteczną ochroną przed nadużyciami systemowymi⁸¹.

Echa dylematu, przed którym stanęli niemieccy sędziowie, wybrzmiały również w słynnym sporze między H.L.A. Hartem a Lonem L. Fullerem. Hart, broniąc pozytywistycznego rozdziału prawa i moralności, krytykował Radbrucha za „rozmywanie” pojęć i sugerował, że uczciwszym rozwiązaniem problemu „donosicieli” i zbrodni sądowych byłoby jawne wprowadzenie ustawy z mocą wsteczną niż uznawanie minionego prawa za nieistniejące. Z kolei Fuller, opowiadając się po stronie Radbrucha, wskazywał na naruszenie „wewnętrznej moralności prawa” przez nazistów, dowodząc, że system oparty na terrorze i arbitralności traci przymiot porządku prawnego, co stanowi naturalny pomost do koncepcji prawa naturalnego w ujęciu Javiera Hervady⁸².

Znaczące miejsce w tej refleksji zajmują także późniejsze prace teoretyków. Javier Hervada, wskazując na uniwersalność i obiektywność prawa naturalnego, podkreślał, że normy moralne muszą stanowić punkt odniesienia dla każdego systemu prawnego, niezależnie od jego kulturowych i historycznych uwarunkowań⁸³. Dodawał, że prawo naturalne stanowi nie tylko fundament aksjologiczny, ale także punkt odniesienia, by móc odróżnić prawo autentyczne od pozornie legalnych, lecz niesprawiedliwych norm⁸⁴. Co więcej, tylko prawo zakorzenione w społecznej naturze człowieka i wyrażające uniwersalne zasady sprawiedliwości może realizować swoje funkcje w praktyce⁸⁵. Analogiczną odpowiedzialność zawodową formułowano wobec lekarzy w *Doctors’ Trial*. Różnił się przedmiot sprawstwa (bezpośrednie akty przemocy vs. legitymizacja przepisami), lecz rdzeń winy – nadużycie autorytetu profesji – pozostawał wspólny⁸⁶.

W efekcie dziedzictwo procesu norymberskiego wyznacza nowy standard odpowiedzialności zawodów prawniczych – nie tylko za zgodność z ustawą, ale także za jej aksjologiczny sens. Współczesne systemy prawne, zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym, przyjmują za fundament przekonanie, że normy

⁸⁰ Jerzy Zajadło, *Formuła Radbrucha. Filozofia prawa na granicy pozytywizmu prawniczego i prawa natury* (Arche, 2001), 76–80, 286–289.

⁸¹ Suri Ratnapala, *Jurisprudence* (Cambridge University Press, 2009), 163–165.

⁸² Jerzy Zajadło, *Fascynujące ścieżki filozofii prawa* (LexisNexis, 2008), 23–26.

⁸³ Javier Hervada, *Historia prawa naturalnego*, tłum. Anna Dorabialska (Petrus, 2013).

⁸⁴ Javier Hervada, *Prawo naturalne. Wprowadzenie*, tłum. Anna Dorabialska (Petrus, 2011), 32.

⁸⁵ Javier Hervada, *¿Qué es el derecho?* (Ediciones Universidad de Navarra, 2002), 88.

⁸⁶ Renato Beneduzi, *Equity in the Civil Law Tradition* (Springer, 2021), 152–155.

sprzeczne z godnością i wolnością człowieka nie mogą być usprawiedliwieniem dla działań prawników i urzędników, nawet jeśli opierają się na obowiązującym prawie⁸⁷.

3.3. Dziedzictwo norymberskie – współczesne standardy odpowiedzialności zawodowej w prawie krajowym i międzynarodowym

Proces norymberski ustanowił precedens w zakresie odpowiedzialności jednostek za zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości, jasno potwierdzając, że literalne wykonywanie prawa nie wyłącza odpowiedzialności, gdy normy te są rażąco niesprawiedliwe i służą zbrodniczym celom. Dziedzictwem tych postępowań jest zakorzenienie zasady indywidualnej odpowiedzialności karnej na gruncie prawa międzynarodowego oraz powiązanie jej z wartościami praw człowieka, niezależnie od statusu sprawcy czy legalności czynów w prawie krajowym⁸⁸.

Następstwem *United States v. Altstötter* (1947) jest również standard odpowiedzialności za stosowanie „ustawowego bezprawia” – sędzia lub prokurator odpowiada karnie, gdy świadomie wykorzystuje aparat prawa do prześladowań (model Mauer-schützen, linia ETPCz). Jest to bezpośrednia kontynuacja norymberskiej tezy, że formalna legalność nie znosi winy przy naruszeniu elementarnych standardów, a wykonanie „rozkazu prawa” nie wyłącza odpowiedzialności, jeśli rozkaz jest oczywiście bezprawny⁸⁹.

Już w wyroku Międzynarodowego Trybunału Wojskowego z 1 października 1946 r. (sprawa *USA v. Goering et al.*) stwierdzono, że „posłuszeństwo rozkazowi nie może stanowić pełnej obrony, jeśli istniała możliwość dokonania innego wyboru moralnego”⁹⁰. W procesie prawników uznano natomiast, że sędzia może być bezpośrednim sprawcą zbrodni, jeśli instrumentalnie wykorzystuje autorytet sądu do legitymizowania prześladowań i eksterminacji. Konsekwencją tych ustaleń była deprecjacja pozytywistycznej koncepcji prawnika jako bezwolnego „wykonawcy ustawy” na rzecz jego etycznej odpowiedzialności za skutki interpretowanego i stosowanego prawa⁹¹.

⁸⁷ Matthew H. Kramer, *In Defense of Legal Positivism: Law Without Trimmings* (Oxford University Press, 2003), 22–26.

⁸⁸ Christian Tomuschat, „The Legacy of Nuremberg”, *Journal of International Criminal Justice* 4, nr 4 (2006): 830–844, <https://doi.org/10.1093/JICJ/MQL051>.

⁸⁹ Annemarieke van Verseveld, *Mistake of Law Excusing Perpetrators of International Crimes* (T.M.C. Asser Press, 2012), 39–46.

⁹⁰ Wyrok Międzynarodowego Trybunału Wojskowego z 1 października 1946 r., *United States of America et al. v. Göring et al.* (Judgment / Opinion and Judgment), dostęp: 7 lipca 2025, <https://avalon.law.yale.edu/imt/judgen.asp>.

⁹¹ Dominika Uczkiewicz, *Problem odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne w pracach rządu polskiego na emigracji (1939–1945)* (Instytut Pileckiego, 2022), 51–58.

Zasada nadrzędności elementarnych standardów prawa międzynarodowego i praw człowieka nad ustawą krajową nie jest „produktem jednego wyroku”, lecz rezultatem powojennej przebudowy porządku prawnego (w której Norymberga – w tym Justice Case – pełniła funkcję impulsu i przykładu granicznego, równoległego wobec procesów kodyfikacyjnych i konstytucyjnych). Artykuł 25 ustawy zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec przewiduje pierwszeństwo ogólnie uznanych zasad prawa międzynarodowego nad ustawodawstwem krajowym⁹². Podobne rozwiązanie przewiduje art. 9 Konstytucji RP, zobowiązujący państwo do przestrzegania prawa międzynarodowego, zaś art. 91 Konstytucji RP ustanawia nadrzędność ratyfikowanych umów międzynarodowych – w tym norm unijnych – nad ustawami krajowymi w przypadku ich kolizji⁹³.

W wymiarze penalnym odpowiedzialność za „wykonanie rozkazu” wprost reguluje art. 318 k.k., ale tylko w odniesieniu do żołnierzy (tzw. kontratyp rozkazu). Dla przedstawicieli zawodów prawniczych nie ma w Kodeksie karnym analogicznego przepisu; ich obowiązki i rygory odpowiedzialności określają kodeksy korporacyjne, a nie przepisy karne⁹⁴. Warto wspomnieć o § 11 ust. 2 niemieckiej ustawy Soldatengesetz⁹⁵. Wszystkie te regulacje przewidują, że wykonanie rozkazu nie zwalnia od odpowiedzialności, jeśli był on oczywiście bezprawny, a osoba wykonująca miała możliwość rozpoznania jego nielegalności. Rozwiązania te stanowią rozwinięcie zasady sformułowanej w art. 33 Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego⁹⁶, zgodnie z którą wykonanie rozkazu nie wyłącza odpowiedzialności karnej, jeśli dotyczy czynów mających charakter zbrodni przeciwko ludzkości, a rozkaz był oczywiście bezprawny⁹⁷.

W doktrynie europejskiej kluczowe znaczenie ma orzecznictwo ETPCz dotyczące „spraw granicznych” NRD. W wyroku *Streletz, Kessler i Krenz v. Germany* (2001) Trybunał uznał, że skazania wysokich funkcjonariuszy za politykę „strzelania

⁹² Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. I, S. 1), art. 25, dostęp: 28 lipca 2025, https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_25.html.

⁹³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78 poz. 483, dostęp: 4 czerwca 2025, <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>.

⁹⁴ Orzecznictwo ETPCz oraz doktryna potwierdzają szczególną rolę prawników w ochronie niezależności wymiaru sprawiedliwości. Zob. Ireneusz C. Kamiński, *Ograniczenia swobody wypowiedzi dopuszczalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza krytyczna* (Wolters Kluwer, 2010), 362–365.

⁹⁵ Gesetz über die Rechtsstellung der Soldaten (Soldatengesetz – SG) vom 19. März 1956 (BGBl. I S. 114), § 11 (Gehorsam), ust. 2, dostęp: 28 lipca 2025, https://www.gesetze-im-internet.de/sg/_11.html.

⁹⁶ Rome Statute of the International Criminal Court (adopted 17 July 1998), art. 33, dostęp: 27 lipca 2025, <https://www.icc-cpi.int/publications/core-legal-texts/rome-statute-international-criminal-court>.

⁹⁷ Agata Kleczkowska, „Judgment of the Supreme Court, dated 17 February 2016 (Ref. no. WA 16/15)”, *Polish Yearbook of International Law* 36 (2016): 267–276.

do uciekinierów” nie naruszyły art. 7 EKPC, ponieważ praktyka ta rażąco godziła w prawo do życia i nie mogła być uznana za „prawo” w rozumieniu Konwencji, a bezprawność czynów była przewidywalna w świetle standardów prawa międzynarodowego⁹⁸. Z kolei w *K.-H.W. v. Germany* (2001) ETPCz stwierdził, że powołanie się na rozkaz nie wyłącza odpowiedzialności, gdy użycie broni wobec nieuzbrojonych uciekinierów jest oczywiście bezprawne; skazanie żołnierza-strażnika pozostawało zatem zgodne z art. 7⁹⁹. Oba orzeczenia przesądzają, iż funkcjonariusz państwa nie może usprawiedliwiać się obowiązującym w danym czasie prawem krajowym, jeżeli to prawo rażąco narusza podstawowe prawa człowieka i elementarne zasady sprawiedliwości¹⁰⁰.

W podobnym duchu wypowiadały się niemieckie sądy konstytucyjne i federalne. Federalny Trybunał Konstytucyjny (FTK) w postanowieniu z 14 lutego 1968 r. (*Ausbürgerung I*) uznał, że 11. rozporządzenie do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 25 listopada 1941 r. było od początku nieważne, ponieważ osiągnęło „tak nie do zniesienia” poziom sprzeczności ze sprawiedliwością, iż nie mogło wiązać sędziego¹⁰¹. Z kolei Federalny Trybunał Sprawiedliwości w wyroku z 20 marca 1995 r. (*Mauerschützen III*) stwierdził, że praktyka i rozkazy NRD nakazujące powstrzymywanie ucieczek nawet kosztem życia nie stanowią skutecznej podstawy wyłączenia bezprawności (odwołując się wprost do koncepcji Radbrucha i standardów praw człowieka)¹⁰². Następnie FTK w postanowieniu z 24 października 1996 r. potwierdził, że na takie rozkazy i państwową praktykę nie można się powołać jako na usprawiedliwienie, czyli ochrona zaufania z art. 103 ust. 2 GG ustępuje wobec skrajnego państwowego bezprawia, i utrzymał odpowiedzialność za śmiertelne użycie broni na granicy¹⁰³.

Zasady te wywodzą się z przekonania, że prawnik nie jest wyłącznie technicznym wykonawcą prawa, lecz jego świadomym i odpowiedzialnym współtwórcą. Współczesne zagrożenia dla praworządności – takie jak polityczne naciski na sądownictwo, próby wykorzystywania prawa karnego do celów represyjnych – stanowią wyzwanie, wobec którego standardy norymberskie zachowują pełną aktualność¹⁰⁴.

⁹⁸ *Streletz, Kessler and Krenz v. Germany*, skargi nr 34044/96, 35532/97, 44801/98, wyrok (Wielka Izba) z 22 marca 2001 r., dostęp: 3 lipca 2025, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59353>.

⁹⁹ *K.-H.W. v. Germany*, skarga nr 37201/97, wyrok (Wielka Izba) z 22 marca 2001 r., dostęp: 4 lipca 2025, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59352>.

¹⁰⁰ Jerzy Zajadło, *Po co prawnikom filozofia prawa?* (Wolters Kluwer, 2008), 60–64.

¹⁰¹ Postanowienie Bundesverfassungsgericht z 14 lutego 1968 r., sygn. 2 BvR 557/62, BVerfGE 23, 98 (*Ausbürgerung I*), dostęp: 2 lipca 2025, <https://servat.unibe.ch/dfr/bv023098.html>.

¹⁰² Wyrok Bundesgerichtshof z 20 marca 1995 r., sygn. 5 StR 111/94, BGHSt 41, 101 (*Mauerschützen III*), dostęp: 30 czerwca 2025, <https://www.hrr-strafrecht.de/hrr/5/94/5-111-94.php>.

¹⁰³ Postanowienie Bundesverfassungsgericht z 24 października 1996 r., sygn. 2 BvR 1851/94; 2 BvR 1853/94; 2 BvR 1875/94; 2 BvR 1852/94, BVerfGE 95, 96 (*Mauerschützen*), dostęp: 5 lipca 2025, https://www.bverfg.de/e/rs19961024_2bvr185194.

¹⁰⁴ Wojciech Sadurski, *Poland's Constitutional Breakdown* (Oxford University Press, 2019), 14–21.

Wnioski

Przeprowadzona analiza materiału procesowego *United States v. Altstötter* (1947) upoważnia do sformułowania wniosku, że instrumentalizacja procedury sądowej stanowi jedną z najgroźniejszych form bezprawia państwowego, gdyż opatruje zbrodnię pieczęcią legalizmu. Proces prawników zburzył mit o neutralności pozytywistycznego formalizmu, dowodząc, że „sprawstwo z za biurka” (*Schreibtischtäter*) w wymiarze sprawiedliwości nie różni się w istocie od sprawstwa wykonawczego. Wyrok ten ostatecznie przełamał linię obrony opartą na *act of state doctrine* oraz ślepych posłuszeństwie ustawie, wskazując, że sędzia nie jest jedynie „ustami ustawy”, lecz autonomicznym podmiotem moralnym ponoszącym odpowiedzialność za aksjologiczne skutki swoich orzeczeń.

Szczegółowa rekonstrukcja sprawy Leo Katzenbergera pozwala na zdefiniowanie mechanizmu „sądowego morderstwa” nie jako jawnego gwałtu na literze prawa, lecz jako jego wyrafinowanej perwersji. Zbrodnia ta dokonała się poprzez manipulacyjną kumulację norm i teleologiczną rozszerzającą wykładnię znamion (zderzenie *Rassenschande* z dekretami wojennymi), co w praktyce uczyniło z sali sądowej teatr, w którym wyrok był z góry przesądzoną decyzją polityczną ubraną w szaty jurydycznej poprawności.

Zasadniczym ustaleniem jest rozdział między standardem norymberskim a praktyką orzecniczą RFN. O ile Trybunał przyjął obiektywizację odpowiedzialności, o tyle niemiecka dogmatyka skutecznie ten impuls wygasiała. Poprzez zawężenie *Rechtsbeugung* i konstrukcję *Rechtsblindheit* sądy faktycznie usankcjonowały bezkarność nazistowskich sędziów. Uznanie, że ideologia wyłącza świadomość bezprawia, zrodziło paradoks: im większy fanatyzm, tym łatwiejsza ekskulpacja. Ten „immunitet doktrynalny” pozostaje dowodem na zdolność prawa do autoimmunizacji przed sprawiedliwością.

W wymiarze teoretycznoprawnym Justice Case stanowi operacjonalizację formuły Radbrucha. Wyrok ten potwierdza, że istnieje „masa krytyczna” niesprawiedliwości, po której przekroczeniu norma ustawowa traci przymiot prawa (nie-prawo) i nie wiąże sumienia prawnika. Z tego wynika dyrektywa o charakterze uniwersalnym: przedstawiciel zawodu prawniczego ma pozytywny obowiązek odmowy stosowania regulacji rażąco naruszających godność człowieka. Erozja praworządności nie następuje bowiem w momencie uchwalenia bezprawnej ustawy, lecz w chwili, gdy sędziowie i prokuratorzy zaczynają ją bezrefleksyjnie stosować.

Postulaty *de lege ferenda* przemawiają za recepcją do polskiego systemu instytucji *Rechtsbeugung*, gdyż obecne ramy odpowiedzialności nie chwytają w pełni istoty „zbrodni sądowej” – bezprawia realizowanego pod fasadą legalizmu. Normatywne wyodrębnienie celowego naginania prawa pozwoliłoby skuteczniej chronić wymiar sprawiedliwości przed jego wewnętrzną degradacją.

Ostatecznie dorobek Norymbergi broni się przed zarzutem „sprawiedliwości zwycięzców”. Czyny osądzone w sprawie Altstöttera – ludobójstwo, systemowe prześladowania, morderstwa sądowe – naruszały fundamentalne normy *ius cogens* obowiązujące niezależnie od legislacji krajowej. Dziedzictwo tego procesu wykracza poza ramy historyczne; stanowi ono *memento*, że w starciu legalizmu ze sprawiedliwością prawo pozbawione moralnego fundamentu staje się jedynie techniką przemocy, a prawnik, który je stosuje – współnikiem zbrodni.

BIBLIOGRAFIA

Materiały źródłowe

- Judgment of the International Military Tribunal, 1 October 1946. Dostęp: 29 lipca 2025. <https://avalon.law.yale.edu/imt/judgen.asp>.
- Stenogramy procesu prawników (*United States of America vs. Josef Altstötter et al., NMT 3*). Kolekcja „Justice Case” w Nuremberg Trials Project (Harvard Law School). Dostęp: 29 lipca 2025. <https://nuremberg.law.harvard.edu>.
- Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, Vol. 3: The Justice Case (U.S. GPO 1949). Dostęp: 29 lipca 2025. https://www.uni-marburg.de/de/icwc/dokumentation/icwc-datenbank/dokumente/nmt/nt_war-criminals_vol-iii.pdf/@download/file/NT_war-criminals_Vol-III.pdf.

Akty prawne

- Gesetz betreffend die Zulassung zur Patentanwaltschaft und zur Rechtsanwaltschaft vom 22. April 1933 (RGBl. I, S. 217–219). Dostęp: 4 maja 2025. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=dra&datum=1933&page=217&size=45>.
- Gesetz über die Rechtsstellung der Soldaten (Soldatengesetz – SG) vom 19. März 1956 (BGBl. I S. 114). Dostęp: 28 lipca 2025. https://www.gesetze-im-internet.de/sg/___11.html.
- Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 7. April 1933 (RGBl. I, S. 175–177). Dostęp: 25 kwietnia 2025. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=dra&datum=1933&page=217&size=45>.
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. I, S. 1). Dostęp: 28 lipca 2025. https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_25.html.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483, Dostęp: 4 czerwca 2025. <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>.
- Rome Statute of the International Criminal Court (adopted 17 July 1998). Dostęp: 27 lipca 2025. <https://www.icc-cpi.int/publications/core-legal-texts/rome-statute-international-criminal-court>.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. T.j. Dz.U. 2025, poz. 383. Dostęp: 28 lipca 2025. <https://dziennikustaw.gov.pl/DU/2025/383>.

Orzecznictwo

- K.-H.W. v. Germany*, skarga nr 37201/97, wyrok (Wielka Izba) z 22 marca 2001 r. Dostęp: 4 lipca 2025. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59352>.
- Postanowienie Bundesverfassungsgericht z 14 lutego 1968 r., sygn. 2 BvR 557/62. BVerfGE 23, 98 (Ausbürgerung I). Dostęp: 2 lipca 2025. <https://servat.unibe.ch/dfr/bv023098.html>.
- Postanowienie Bundesverfassungsgericht z 24 października 1996 r., sygn. 2 BvR 1851/94. 2 BvR 1853/94; 2 BvR 1875/94; 2 BvR 1852/94. BVerfGE 95, 96 (Mauerschützen). Dostęp: 5 lipca 2025. https://www.bverfg.de/e/rs19961024_2bvr185194.
- Streletz, Kessler and Krenz v. Germany*, skargi nr 34044/96, 35532/97, 44801/98, wyrok (Wielka Izba) z 22 marca 2001 r. Dostęp: 3 lipca 2025. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59353>.
- Wyrok Amerykańskiego Trybunału Wojskowego. *United States v. Josef Altstötter et al.* („The Justice Case”), 4 grudnia 1947 r. W: *Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10*, Vol. 3 (U.S. GPO 1949). Dostęp: 8 lipca 2025. https://www.uni-marburg.de/de/icwc/dokumentation/icwc-datenbank/dokumente/nmt/nt_war-criminals_vol-iii.pdf/@download/file/NT_war-criminals_Vol-III.pdf.
- Wyrok Bundesgerichtshof z 20 marca 1995 r., sygn. 5 StR 111/94. BGHSt 41, 101 (Mauerschützen III). Dostęp: 30 czerwca 2025. <https://www.hrr-strafrecht.de/hrr/5/94/5-111-94.php>.
- Wyrok Międzynarodowego Trybunału Wojskowego z 1 października 1946 r. *United States of America et al. v. Göring et al.* (Judgment / Opinion and Judgment). Dostęp: 7 lipca 2025. <https://avalon.law.yale.edu/imt/judgen.asp>.

Opracowania

- Ahlheim, Hannah. *„Deutsche, kauft nicht bei Juden!": Antisemitismus und politischer Boykott in Deutschland 1924 bis 1935*. Wallstein Verlag, 2012.
- Arendt, Hannah. *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*. Tłum. Adam Szostkiewicz. Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1998.
- Bartrop, Paul R., i Eve E. Grimm. *Perpetrating the Holocaust: Leaders, Enablers, and Collaborators*. ABC-CLIO, 2019.
- Bainczyk, Magdalena. „Prawnicy jako apolityczni »technicy« prawa. Nazistowskie kontynuacje personalne i materialne w Ministerstwie Sprawiedliwości RFN”. *Biuletyn Instytutu Zachodniego* 538 (2024): 1–6.
- Balaban, Andrzej. „Metody badawcze w naukach prawnych – bieżące refleksje”. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 4 (80) (2024): 117–127. <https://doi.org/10.15804/ppk.2024.04.09>.
- Beneduzi, Renato. *Equity in the Civil Law Tradition*. Springer, 2021.
- Buchstein, Hubertus. *Enduring Enmity: The Story of Otto Kirchheimer and Carl Schmitt*. Transcript Verlag, 2024.

- Bryant, Michael S. *Nazi Crimes and Their Punishment, 1943–1950: A Short History with Documents*. Hackett Publishing Company, 2020.
- Darcy, Shane, i Joseph Powderly, red. *Judicial Creativity at the International Criminal Tribunals*. Oxford University Press, 2010.
- Falk, Georg D. „Der ungesühnte Justizmord an Stanisława Janczyszyn. Zur Einstellung eines Ermittlungsverfahrens durch die hessische Justiz im Jahre 1964”. *Einsicht. Bulletin des Fritz Bauer Instituts* 14 (2015): 40–47.
- Fountaine, Cynthia L. „Complicity in the Perversion of Justice: The Role of Lawyers in Eroding the Rule of Law in the Third Reich”. *St. Mary's Journal on Legal Malpractice & Ethics* 10, nr 2 (2020): 198–242.
- Freeland, Laura-Jane R. *The Assassin's Dagger: An Exploration of the German Judiciary in the Third Reich*. Norwich University, 2015.
- Gellately, Robert. *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*. Oxford University Press, 2001.
- Graczyk, Konrad. *Sondergericht Kattowitz – Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*. IPN, 2020.
- Graczyk, Konrad. *Sprawa Ignacego Kaczmarka. Studium przypadku niemieckiego zabójstwa sądowego z 1944 r. oraz rozliczeń z okupacją niemiecką*. IPN, 2022.
- Graver, Hans Petter. *Judges Against Justice On Judges When the Rule of Law is Under Attack*. Springer, 2015.
- Gruchmann, Lothar. *Justiz im Dritten Reich 1933–1945. Anpassung und Unterwerfung*. De Gruyter, 2001.
- Guz, Tadeusz. „O metodzie filozofii prawa”. *Roczniki Nauk Prawnych* 15, nr 2 (2005): 300–311.
- Hervada, Javier. *Historia prawa naturalnego*. Tłum. Anna Dorabalska. Petrus, 2013.
- Hervada, Javier. *Prawo naturalne. Wprowadzenie*. Tłum. Anna Dorabalska. Petrus, 2011.
- Hervada, Javier. *¿Qué es el derecho?* Ediciones Universidad de Navarra, 2002.
- Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews*. Quadrangle Books, 1961.
- Hoepfel Alexander, *NS-Justiz und Rechtsbeugung: Die strafrechtliche Ahndung deutscher Justizverbrechen nach 1945*. Mohr Siebeck, 2019.
- Jabłoński, Krystian K. „Forced sterilization in the state of California from 1909 to 1979: A historical and legal analysis”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 76, z. 1 (2024): 165–200. <https://doi.org/10.14746/cph.2024.1.6>.
- Jońca, Maciej. *Prawo rzymskie. Mirabilia*. C.H. Beck, 2020.
- Kamiński, Ireneusz C. *Ograniczenia swobody wypowiedzi dopuszczalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza krytyczna*. Wolters Kluwer, 2010.
- Kapferer, Norbert. „Der »Totale Krieg« gegen den »jüdischen Bolschewismus« – Weltanschauliche und propagandistische Einlassungen der NS-Elite und deren Interpretation durch Carl Schmitt”. W: *Rechtsextreme Ideologien in Geschichte und Gegenwart*, red. Uwe Backes. Böhlau Verlag, 2003.
- Kißener, Michael, i Andreas Roth. *Justiz im Umbruch Die Geschichte des Bundesgerichtshofes 1950 bis 1965*. De Gruyter, 2024.
- Kleczkowska, Agata. „Judgment of the Supreme Court, dated 17 February 2016 (Ref. no. WA 16/15)”. *Polish Yearbook of International Law* 36 (2016): 267–276.

- Koch, Arnd. „Zur Auslegung des Rechtsbeugungstatbestandes nach Systemwechseln”. *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik* 6 (2011): 470–474.
- Koleidou, Lamprini. *A legal analysis of the mass atrocity crimes perpetrated against the ethnic and religious minorities in Anatolia during the 20th century in light of the Genocide Convention*. University of Southern Denmark, 2017.
- Kourtis, Dimitrios A. *Genocide and the Right to Exist: An International Criminal Law Account*. T.M.C. Asser Press, 2025.
- Kramer, Matthew H. *In Defense of Legal Positivism: Law Without Trimmings*. Oxford University Press, 2003.
- Kucharczyk, Grzegorz. *III Rzesza Niemiecka. Nowoczesność i nienawiść*. Biały Kruk, 2022.
- Kulesza, Witold. *Crimen laesae iustitiae. Odpowiedzialność karna sędziów i prokuratorów za zbrodnie sądowe według prawa norymberskiego, niemieckiego, austriackiego i polskiego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013.
- Kulesza, Witold. „Odpowiedzialność karna za zbrodnie sądowe sędziów III Rzeszy w Niemczech Zachodnich i Wschodnich”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 73, z. 2 (2021): 63–96. <https://doi.org/10.14746/cph.2021.2.3>.
- Kulesza, Witold. „Polacy wpisani na volkslistę a obowiązek służby w Wehrmachcie w świetle wyroków Sądu Specjalnego w Toruniu”. *Studia Iuridica Toruniensia* 73 (2018): 103–133.
- Kulesza, Witold. „Polska godność narodowa w świetle prawa karnego”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 70, z. 1 (2018): 153–185. <https://doi.org/10.14746/cph.2018.1.4>.
- Kulesza, Witold. „Sędziowie sądów specjalnych III Rzeszy i ich »zdrowe poczucie narodowe«”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 43, nr 4 (2021): 253–278. <https://doi.org/10.19195/2300-7249.43.4.20>.
- Kulesza, Witold, i Jan Kulesza. „»Zbrodnie wrześnieowe« 1939 r. i »dekret sierpniowy« 1944 r. – refleksje rocznicowe na podstawie orzeczeń niemieckich i polskich sądów specjalnych”. *Studia Prawnoustrojowe* 65 (2024): 209–247. <https://doi.org/10.31648/sp.10373>.
- Lenaerts, Mariken. *National Socialist Family Law: The Influence of National Socialism on Marriage and Divorce Law in Germany and the Netherlands*. Brill, Nijhoff, 2014.
- Lepsius, Oliver. „The Problem of Perceptions of National Socialist Law or: Was there a Constitutional Theory of National Socialism?”. W: *Darker Legacies of Law in Europe. The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions*, red. Christian Joerges i Navraj Singh Ghaleigh. Hart Publishing, 2003.
- Madajczyk, Piotr. *Krajobrazy biograficzne Rafała Lemkina*. Instytut Pileckiego, 2023.
- Maogoto, Jackson Nyamuya. „The Work of National Military Tribunals under Control Council Law No. 10”. W: *The Legal Regime of the International Criminal Court: Essays in Honour of Professor Igor Blishchenko*, red. José Doria, Hans-Peter Gasser i M. Cherif Bassiouni. Martinus Nijhoff Publishers, 2009.
- McDonough, Frank. *Czas Hitlera*. T. 1: *Triumpf 1933–1939*. Rebis, 2019.
- Naimark, Norman. *Ludobójstwa Stalina*. Tłum. Aleksandra Arumińska. Instytut Pileckiego, 2011.
- Parsons, Simon. „Individual Liability for International Crime”. *Journal of Humanities, Arts and Social Science* 7, nr 8 (2023): 1494–1500. <https://doi.org/10.26855/jhass.2023.08.002>.
- Portelli, Serge. *Juger: spirale sécuritaire, libertés en danger*. Les Editions de l'Atelier, 2011.

- Puppinck, Grégor. *Degeneracja praw człowieka*. Tłum. Marcin Kulczyk. Ośrodek Myśli Politycznej, 2021.
- Radbruch, Gustav. *Wstęp do prawoznawstwa*. Tłum. Czesław Znamierowski. Nakł. Trzaski, Everta i Michalskiego, 1924.
- Radbruch, Gustav. *Zarys filozofii prawa*. Tłum. Czesław Znamierowski. Księgarnia Powszechna, 1938.
- Ratnapala, Suri. *Jurisprudence*. Cambridge University Press, 2009.
- Reichel, Peter. „Der Nationalsozialismus vor Gericht und die Rückkehr zum Rechtsstaat”. W: *Der Nationalsozialismus, die zweite Geschichte: Überwindung, Deutung, Erinnerung*, red. Peter Reichel, Harald Schmid i Peter Steinbach. C.H. Beck, 2013.
- Ryszka, Franciszek. *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
- Uczkiewicz, Dominika. *Problem odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne w pracach rządu polskiego na emigracji (1939–1945)*. Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, 2022.
- Sack, Birgit. *Dr. Margarete Blank (1901–1945). Justizmord und Erinnerungspolitik*. Stiftung Sächsische Gedenkstätte, 2000.
- Sadurski, Wojciech. *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford University Press, 2019.
- Schenk, Dieter. *Poczta Polska w Gdańsku. Dzieje pewnego niemieckiego zabójstwa sądowego*. Tłum. Wanda Tycner i Janusz Tycner. Polnord – Oskar, 1999.
- Sfekas, Stephen J. „A Court Pure and Unsullied: Justice in the Justice Trial at Nuremberg”. *University of Baltimore Law Review* 46, nr 3 (2017): 457–522.
- Siekiera, Joanna. „Metodologia w prawie międzynarodowym publicznym”. *Folia Iuridica Wratislaviensis* 3, nr 2 (2014): 141–154.
- Skibiński, Paweł. *Kościół wobec totalitaryzmów (1917–1989). Światowy katolicyzm i doświadczenie Polaków*. IPN, 2022.
- Skorupka, Jerzy. *O sprawiedliwości procesu karnego*. Wolters Kluwer, 2013.
- Spendel, Günther. *Rechtsbeugung durch Rechtsprechung. Sechs strafrechtliche Studien*. De Gruyter, 1984.
- Stahn, Carsten. *Justice as Message: Expressivist Foundations of International Criminal Justice*. Oxford University Press, 2020.
- Steinweis, Alan E., i Robert D. Rachlin. „Introduction: The Law in Nazi Germany and the Holocaust”. W: *The Law in Nazi Germany: Ideology, Opportunism, and the Perversion of Justice*, red. Alan E. Steinweis i Robert D. Rachlin. Berghahn Books, 2015.
- Supernat, Jerzy. „Z zagadnień komparatystyki prawniczej”. *Przegląd Prawa i Administracji* 114 (2018): 220–234. <https://doi.org/10.19195/0137-1134.114.14>.
- Szczepaniak, Damian. „Między historią a prawoznawstwem. Refleksje teoretyczne o historii prawa”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 71, z. 2 (2019): 352–366. <https://doi.org/10.14746/cph.2019.2.15>.
- Taekema, Sanne. *The Concept of Ideals in Legal Theory*. Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Tomuschat, Christian. „The Legacy of Nuremberg”. *Journal of International Criminal Justice* 4, nr 4 (2006): 830–844. <https://doi.org/10.1093/JICJ/MQL051>.
- Uczkiewicz, Dominika. *Problem odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne w pracach rządu polskiego na emigracji (1939–1945)*. Instytut Pileckiego, 2022.

- Verseveld, Annemarieke van. *Mistake of Law Excusing Perpetrators of International Crimes*. T.M.C. Asser Press, 2012.
- Vormbaum, Thomas. *Juristische Zeitgeschichte Darstellungen und Deutungen*. LIT Verlag, 2017.
- Wachsmann, Nicolaus. *Hitler's Prisons – Legal Terror in Nazi Germany*. Yale University Press, 2004.
- Washington Harriet A. *Medical Apartheid: The Dark History of Medical Experimentation on Black Americans from Colonial Times to the Present*. Doubleday, 2008.
- Wichert, Wojciech. *Między mitem jedności a brunatnym kolektywizmem. Geneza idei wspólnoty narodowej w Niemczech (do 1933 roku)*. Wydawnictwo Naukowe UAM, 2025.
- Zajadło, Jerzy. *Dylematy humanitarnej interwencji*. Arche, 2005.
- Zajadło, Jerzy. *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*. LexisNexis, 2008.
- Zajadło, Jerzy. *Formuła Radbrucha. Filozofia prawa na granicy pozytywizmu prawniczego i prawa natury*. Arche, 2001.
- Zajadło, Jerzy. *Po co prawnikom filozofia prawa?* Wolters Kluwer, 2008.
- Zajadło, Jerzy, i Kamil Zeidler. *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*. C.H. Beck, 2017.